

Historical, Artistic, and Literary Analysis of the Inscription of Imamzadeh Mohammad-Baqer in Rudak during the Qajar Era

Meissam Aliei*¹

1- Assistant Professor, Department of Archaeology, University of Gonabad, Gonabad, Iran. Email:

Meissam.aliei@gmail.com.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:
Received
January 27, 2025
Accepted
June 21, 2025

10.2234/z.a.r.2025.205
5206.1022

Citation: Aliei, M,
(2025). "Historical,
Artistic, and Literary
Analysis of the
Inscription of
Imamzadeh
Mohammad-Baqer
in Rudak during the
Qajar Era", *Zagros
Archaeological
Research* 2(1): 262-
281. doi:
10.2234/z.a.r.2025.205
5206.1022

ABSTRACT

In Islamic Iranian architecture, inscriptions serve not only as decorative elements but also as enduring historical, religious, and political documents that reveal the cultural layers of their time. This study investigates a stone inscription from the Qajar period located within the shrine of Imamzadeh Mohammad-Baqer in the village of Rudak (Rudbar-e Qasran, Shemiranat, Tehran). Executed in Nastaliq script and composed as a panegyric qasida, the inscription contains references to the buried figure, the reigning monarch Fath-Ali Shah Qajar, and the artisans involved in its creation. Employing a descriptive-analytical methodology based on field observation and library research, the study explores the historical context, calligraphic features, poetic structure, and symbolic content of the inscription. The findings demonstrate that the inscription, dated to 1246 AH (1830 CE), functions as a multi-layered artifact reflecting devotional, political, and artistic intentions. Comparative analysis with contemporary inscriptions such as those at Tang-e Vashi and Cheshmeh Ali further elucidates its stylistic and ideological significance.

Keywords: Inscription, Roodak, Fathalishah, Qajar, Nastaliq, Chronogram.

Introduction

Iranian architecture and visual arts have long served as vehicles for expressing religious, social, and political ideals. Among these, inscriptions occupy a unique position as textual embodiments of cultural memory. During the Qajar era, particularly under the reign of Fath-Ali Shah, the production of stone and tile inscriptions with religious and royal themes flourished. The Rudbar-e Qasran region, with its mountainous terrain and historical depth, contains numerous such monuments. The present study focuses on the stone inscription of Imamzadeh Mohammad-Baqer in Rudak village, an artifact that has received limited scholarly attention. The research aims to analyse its historical dating, calligraphic style, poetic structure, and the individuals referenced within the text, thereby contributing to a deeper understanding of Qajar-era epigraphy.

Rudak village lies northwest of Lashkarak in the Rudbar-e Qasran district of Shemiranat, Tehran. The shrine of Imamzadeh Mohammad-Baqer is situated in the southern part of the village. The inscription is mounted on the interior wall of the shrine and measures 39 by 112 centimeters. Carved in high-quality marble, the text is rendered in raised Nastaliq script. A visible fracture runs through the middle of the stone, indicating damage over time. Historical accounts suggest that the buried figure was martyred en route to join Imam Reza (AS) in Khorasan, and the shrine is registered as a national heritage site (No. 10389, October 2003).

Discussion

The inscription employs Nastaliq script, often referred to as the “bride of Islamic scripts.” While its architectural use became prominent during the Safavid period, its origins trace back to the Timurid era, notably through Mir Ali Tabrizi. Nastaliq’s horizontal alignment and curved forms distinguish it from earlier scripts such as Kufic and the six canonical styles. In comparison to other Qajar inscriptions—such as those at Sepahsalar Mosque, Nasir al-Mulk Mosque, and Tang-e Vashi—the Rudak inscription exhibits less ornamental detail and simpler framing. Nonetheless, its execution in stone rather than tile reflects a specific regional and material choice.

The inscription is composed in the meter “maf’ul fā’ilāt mafā’il fā’ilun,” known as “modāre‘ mothamman akhrab makfūf mahdhūf,” famously used by Mohtasham Kashani in his elegy for Imam Hussein (AS). While the Rudak inscription lacks the poetic rigor of Mohtasham’s work, it functions as a devotional qasida with Shi’i mystical undertones. The text sanctifies the burial site, emphasizes the noble lineage of the deceased (descendant of Imam Musa al-Kazim), and extols Fath-Ali Shah as a just and victorious ruler. Celestial imagery—stars, sun, moon, and heavens—is employed to elevate the shrine’s spiritual status.

The inscription contains an explicit chronogram in the verse: “Mahmoud said, regarding the year of construction: ‘This is the resting place of the son of Musa ibn Ja‘far.’” Calculating the abjad value of the second hemistich yields the year 1246 AH. Additionally, the verse “Thirty years have passed since he became the gatekeeper of this threshold” aligns with the latter part of Fath-Ali Shah’s reign (1212–1250 AH). This dating situates the Rudak inscription between the Tang-e Vashi (1233 AH) and Cheshmeh Ali (1247–1248 AH) inscriptions.

Unlike the Tang-e Vashi and Cheshmeh Ali inscriptions, which feature elaborate bas-reliefs of the king and his entourage, the Rudak inscription relies solely on textual content. The absence of figural imagery suggests a more localized and religiously focused intent. In Tang-e Vashi, Fath-Ali Shah is depicted hunting with Abbas Mirza and other courtiers, while Cheshmeh Ali presents a familial portrait. These visual narratives serve propagandistic purposes, reinforcing royal authority. In contrast, the Rudak inscription conveys similar themes through poetic and symbolic language.

The inscription mentions several religious figures: Imam Mohammad-Baqer, Prophet Muhammad (referred to as Ahmad), Imam Ja‘far al-Sadiq, and Imam Musa al-Kazim. Fath-

Ali Shah is praised with titles such as “gatekeeper of the threshold,” “victorious king,” and “Alexander’s barrier against Gog and Magog,” alluding to his role in defending Islam and the nation. The term “engineer” (mohandes) is used metaphorically to describe the artisans as heavenly beings, echoing historical usage in texts like the Tarikh-e Beyhaqi and architectural inscriptions from the Ilkhanid period.

Conclusion

The inscription of Imamzadeh Mohammad-Baqer in Rudak represents a distinctive example of Qajar-era epigraphy, combining religious devotion, poetic artistry, and political messaging. Dated to 1246 AH, it reflects the stylistic norms of Nastaliq calligraphy and the ideological climate of Fath-Ali Shah’s reign. Compared to contemporaneous inscriptions with figural reliefs, the Rudak inscription relies on textual eloquence to convey its themes. Its emphasis on noble lineage, royal patronage, and spiritual symbolism underscores the multifaceted role of inscriptions in shaping cultural memory. The mention of engineers and the use of chronogram further enrich its historical value. As a localized yet ideologically potent artifact, the Rudak inscription offers valuable insights into the interplay of art, politics, and religion in Qajar Iran.

دانشگاه لرستان

پژوهش‌های باستان‌شناسی زاگرس

شاپای الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰

<https://www.zar.lu.ac.ir>

مقاله پژوهشی

تحلیل و بررسی کتیبه‌نگاری در عصر قاجار؛ مطالعه موردی: کتیبه امامزاده محمدباقر رودک

میثم علیئی^۱*

۱-استادیار باستان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی گناباد، گناباد، ایران، نویسنده مسئول، رایانامه: meissam.aliei@gmail.com

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۳/۱۱/۰۸

پذیرش نهایی:

۱۴۰۴/۰۳/۳۱

چکیده

کتیبه‌ها، به‌ویژه کتیبه‌های عصر اسلامی، منابعی دسته اول بوده که از نظر هنری، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی حائز اهمیت هستند. در ناحیه جنوب رشته کوه‌های البرز در دل کوه‌های توچال، روستایی است به نام رودک. در این روستا مزار امامزاده‌ای است موسوم به محمدباقر که کتیبه‌ای بر دیوار آن نقش بسته است. این پژوهش که به شیوه بررسی میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای گردآوری شده و به روش توصیفی تحلیلی انجام پذیرفته در صدد پاسخ به این پرسش‌ها است که تاریخ کتیبه مذکور متعلق به چه دوره‌ای است؟ همچنین ویژگی‌های هنری آن کدام است؟ و نیز چه کسانی در ساخت و تکمیل آن دخیل بوده‌اند؟ نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که کتیبه متعلق به عصر قاجار و دوران سلطنت فتحعلیشاه است. کتیبه به خط نستعلیق بوده و مضامین آن شامل ارادت و عرض احترام به امامزاده محمدباقر که کتیبه بر دیواره آن نصب است. همچنین عرض احترام و ثنای فتحعلیشاه قاجار و نیز نام بردن از تعدادی افراد که در ساخت و تکمیل این کتیبه دخیل بوده‌اند. ضمن آنکه ویژگی‌های فنی خط بکار رفته در کتیبه، بررسی و تحلیل شده و نیز با برخی نمونه‌های مشابه در این زمینه، مقایسه و همسنجی شده است. شاید بتوان گفت از آنجائی که کتیبه‌ها غالباً اطلاعات مهمی را درباره تاریخ ساخت بناها و همچنین سازندگان و هنرمندان و ویژگی‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی آنها ارائه می‌کنند، شناخت قواعد، اصول و ویژگی‌هایی که در این کتیبه بکار رفته است، اطلاعات مفیدی را در خصوص ویژگی‌های هنری و جنبه‌های زیبایی‌شناسانه آن در عصر قاجار نشان دهد. ضمن آنکه در بررسی کتیبه، ماده تاریخ ساخت آن نیز استخراج شده است.

کلیدواژگان: کتیبه، رودک، فتحعلیشاه، قاجار، نستعلیق، ماده‌تاریخ.

ارجاع به مقاله: علیئی، میثم،

(۱۴۰۴)، «تحلیل و بررسی

کتیبه‌نگاری در عصر قاجار؛ مطالعه

موردی: کتیبه امامزاده محمدباقر

رودک»، پژوهش‌های باستان-

شناسی زاگرس، ۲(۱)، ۲۶۲-۲۸۱.

مقدمه

معماری و هنر ایرانی، آثار بسیار زیادی را در خود جای داده است. این آثار از جنبه‌های مختلف زیبایی‌شناسی و بصری دارای اهمیت و اعتبار هستند. همچنین از هندسه و موارد مشابه برای پاسخ به نیازهای عملکردی و زیبایی‌شناسانه ابنیه استفاده شده‌اند (بلیان اصل و دیگران، ۱۳۹۰: ۸۴ و ۸۵). برخی از کتیبه‌ها به دلیل دارا بودن احادیث، اشعار مذهبی و دعاها، ابزاری کارآمد برای تبلیغ هستند (شایسته‌فر و آزاد، ۱۳۸۳: ۴۸). به همین دلیل است که کاتبان و خوشنویسان در عصر اسلامی، همواره دارای ارج و قرب فراوانی بوده‌اند. این آثار نه تنها به ما کمک می‌کنند تا با تاریخ و فرهنگ یک منطقه آشنا شویم، بلکه می‌توانند اعتقادات مذهبی و افکار انسان‌های آن دوران را نیز روایت کنند. کتیبه‌ها در حقیقت، بازگو کننده شرایط زیستی جامعه و منعکس کننده روابط و الگوهای رفتاری و اجتماعی دوران خود هستند. این هنر مانند یک بوم نقاشی، عوامل و عناصر گوناگون داخلی و خارجی را بازتاب می‌دهد (رخشان، و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۹۹). هم‌چنین استفاده از ماده تاریخ که به وفور در عصر قاجار در تهران و شیراز دیده می‌شود (بهپور، ۱۳۸۴: ۱۱۸ - ۱۲۵).

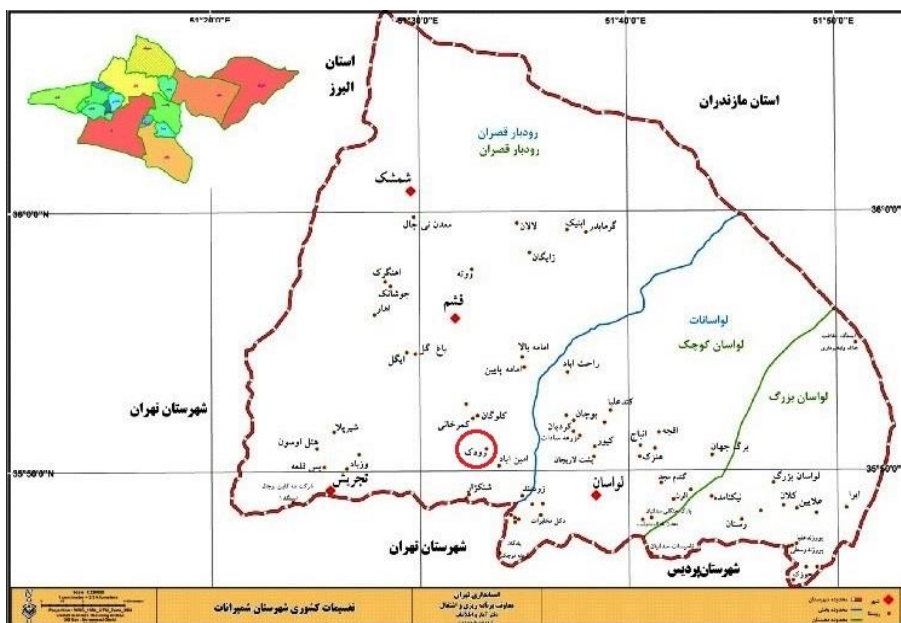
پرسش پژوهش: پرسش‌های این پژوهش به این ترتیب بررسی خواهد شد: تاریخ کتیبه مذکور متعلق به چه دوره‌ای است؟ ویژگی‌ها و خصوصیات هنری این کتیبه کدام است؟ چه کسانی در ساخت و تکمیل آن دخیل بوده‌اند و به چه افرادی و شخصیت‌هایی در این کتیبه اشاره شده است؟
روش پژوهش: این پژوهش از نوع پژوهش‌های بنیادی است که داده‌های آن از طریق پیمایش میدانی با مطالعات کتابخانه‌ای ترکیب و به روش توصیفی تحلیلی تکمیل شده است.

پیشینه پژوهش

توجه به منطقه لواسانات و رودبار قصران در منطقه شمیرانات، در آثار برخی از پژوهش‌گران به چشم می‌خورد. از قدیمی‌ترین آثار در حوزه این منطقه می‌توان به کتاب ارزشمند حسین کریمان با نام «قصران (کوهسران)» در دو جلد اشاره کرد که به بررسی مباحث تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی و مذهبی منطقه کوهستانی در شمال ری باستان پرداخته است (کریمان، ۱۳۵۶). همچنین کتابی با عنوان «فلاع اسماعیلیه در رشته کوه‌های البرز» که منوچهر ستوده آن را منتشر کرد و بخشی از آن طبعاً به ناحیه منطقه شمیرانات می‌پرداخت. این تحقیق در حقیقت پایان‌نامه ستوده محسوب می‌شد (ستوده، ۱۳۴۵). ستوده بار دیگر کتابی را انتشار داد با نام «جغرافیای تاریخی شمیران» (ستوده: ۱۳۷۱) که به بررسی نام‌های مناطق و روستاهای منطقه از منظر جغرافیایی و تاریخی پرداخته بود. طی سالهای بعد، افراد دیگری مانند ناصر پازوکی طرودی، بررسی‌هایی را در منطقه انجام دادند (پازوکی طرودی، ۱۳۸۱) و نتایج آن را تا حدودی منتشر کردند (پازوکی طرودی، ۱۳۸۲). گیتی دیهیم نیز کتابی را در حوزه «گویش شناختی» منطقه مورد نظر که با نام «قصران (معرب کوهسران)» شناخته می‌شود منتشر کرد (دیهیم، ۱۳۸۱). طی سال‌های گذشته در خصوص برخی آثار و کتیبه‌های این نواحی مطالبی نیز منتشر کرده است (نیستانی و علیی، ۱۳۹۲). اما علی‌رغم نوشته‌های مذکور، تحقیقی مستقل در خصوص کتیبه مورد نظر و تجزیه و تحلیل ابعاد هنری و تاریخی آن با جزئیات، تا به حال انجام نشده است.

روستای رودک رودبار قصران

روستای رودک در حدود ۵ کیلومتری شمال غرب لشکرک و در بخش رودبارقصران شهرستان شمیرانات تهران واقع شده است (شکل ۱). در قسمت جنوب و بخش بالایی روستا، امامزاده‌ای است با نام «محمدباقر» (شکل ۲).

شکل ۱: موقعیت جغرافیایی روستای رودک (نقشه‌برداری شهرستان شمیرانات، ۱۴۰۴)

شکل ۲: بقعه و ورودی امامزاده محمدباقر رودک (نگارنده)

بنای امامزاده شامل یک بخش: مقبره اصلی و دوم: اتاق‌های جانبی است. کتیبه مورد نظر در داخل دیوار بقعه نصب شده است. ابعاد کتیبه ۳۹ در ۱۱۲ سانتی‌متر است و از جنس سنگ مرمر مرغوب ساخته شده است. روی این سنگ، متن شعری به شکل برجسته نوشته شده است (شکل ۳).

تقریباً از میانه کتیبه، یک شکستگی کامل دیده می‌شود که متأسفانه به مرور زمان بر این کتیبه ارزشمند حادث شده است. طبق نوشته‌ای که بر دیواره امامزاده نصب است، صاحب قبر در دوران عزیمت امام رضا (ع) به خراسان و در مسیر پیوستن به ایشان، به دست دشمنان اهل بیت علیهم السلام به شهادت رسیده است. این بقعه و اثر تحت شماره ۱۰۳۸۹ و در مهر ماه ۱۳۸۲ در فهرست آثار ملی ثبت شده است (پازوکی، ۱۳۸۲: ۲۸۳) (شکل ۴الف).

شکل ۳: عکس کلی از کتیبه قدیمی امامزاده محمدباقر رودک (نگارنده)

شکل ۴ الف: محل شکستگی در میانه کتیبه (نگارنده)

متن کتیبه رودک

«این بارگاه کیست که از چرخ برتر است
چشم ستاره از پی نظاره درش
این روضه کز برای طوافش به صبح و شام
این بقعه کز برای سجود درش مدام
این مدفن محمد باقر که از شرف
باقر که از نتیجه محمود احمد است
بکباره نخل طور سخن گفت و از صریر
لطف خداهش شامل آن قدر و نیت است
فتحعلی شه آنکه ز آیات کردگار
فتحعلی شه آنکه سپهرش بر آستان
شاهنشاهی که تیغش یاجوج فتنه را
چون پشت بر سریر نهد روی دولتست [شکستگی کتیبه]»
چون روی بر مصاف کند پشت لشکر است (شکل ۴ ب و ۵)

آنجا که بزم اوست همه شور جنت است
در عهد او شعایر اسلام برقرار
از فیض اوست دوحه اسلام مثمر است
فرمود تا بنای رفیعی بپا کنند
هر کس به سعی خویش بسازد بهشت خود
گر گویمش ز خلد نکوتر بدیع نیست
از حکم شاه یافت چو اتمام کش بجهد
آرامگاه حضرت باقر مطاف حور
تاریخ آن بحیرت می‌جستم از خرد
امن از بلا بجویی تاریخ این بنا را
محمود گفت از پی سال بنای آن
پاینده باد عمر شه و دولتش مدام
یک عمر زنده ایم به یک دم بقای او

آنجا که رزم اوست همه شور محشر است
از عدل او مناظم ملت مقرر است
وز روی اوست گلشن گیتی [؟] معطر است
دریافت چونکه مدفن فرزند حیدر است
این گفته ز منست [از من نیست] ز قول پیمبر است
آثار خسروان ز گدایان نکوتر است
غلمان مهندس آمد [او] رضوان مصور است
آباد از عدالت شاه مظفر است
آری خرد بود که به هر کار یاور است
داند خرد که مرقد مامون باقر است
«اینجا مقام زاده موسی ابن جعفر است»
زیرا بقای او ز همه چیز خوشتر است
یک دم بقای شاه به عمری برابر است» (شکل ۶)

شکل ۴: بخش بالایی کتیبه (نگارنده)

شکل ۵: بخش میانی کتیبه (نگارنده)

شکل ۶: بخش پایین و انتهای کتیبه (نگارنده)

بحث و بررسی

خط و خوشنویسی کتیبه

خط بکار رفته بر این کتیبه، از نوع نستعلیق است. خطی که در میان هنرمندان به «عروس خطوط اسلامی» مشهور است. رواج کتیبه‌های نستعلیق در تزیینات معماری، یکی از نوآوری‌های قابل توجه در عصر صفویه است که البته استفاده از آن در دوران تیموری جای خود را باز کرده بود (خسروی، ۱۳۹۷: ۳۹ و ۴۰). غالب تذکره نویسان معتقدند که میرعلی تبریزی (معاصر تیمور گورکانی) در حدود ۸۰۰ هجری قمری، خط نستعلیق را از نسخ و تعلیق گرفته است (فضائی، ۱۳۵۰: ۴۴۵). در حقیقت، یکی از دلایل استفاده از خط نستعلیق در ادوار متأخرتر آن است که خط نستعلیق بر خلاف قلم‌های کوفی و خطوط شش‌گانه، دارای کرسی افقی و به شکل منحنی است. به شکلی که حروف و کلمات در ابتدا و انتهای سطر، بالاتر از دیگر حروف و کلمات قرار می‌گیرند (ایران‌پور و شیرازی، ۱۳۹۲: ۲۱). در سده نهم و در عصر تیموریان، هنر خوشنویسی بر دیگر مولفه‌های هویت ایرانی مانند تذهیب، نگارگری و معماری و امثالهم برتری یافت و توانست تعادلی بین قالب و محتوا ایجاد کند (عابدین‌پور و سمائی، ۱۳۸۹: ۷۵). قدیم‌ترین کتیبه نستعلیق دارای تاریخ، به خط «سلطانعلی مشهدی» است که در آرامگاه خانوادگی سلطان حسین بايقرا در هرات (گازرگاه) دیده می‌شود و تاریخ آن ۸۸۲ است (قمی، ۱۳۸۳: ۶۴؛ قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲: ۱۱۵؛ آژند، ۱۳۸۳: ۳۶ و اوکین، ۱۳۸۶: ۶۰۰).

استفاده از خط نستعلیق در کتیبه‌ها در زمان قاجار نیز رواج داشت. از جمله در مجموعه مسجد و مدرسه سپهسالار (تص ۷) و همچنین مسجد نصیرالملک و مشیرالملک شیراز. البته بیشتر این کتیبه‌های نستعلیق، روی کاشی ایجاد شده است (نک مهجور و علیی، ۱۳۹۰: ۴۹ - ۵۸ و شواکندی، ۱۳۹۹: ۸۸ - ۱۰۶).

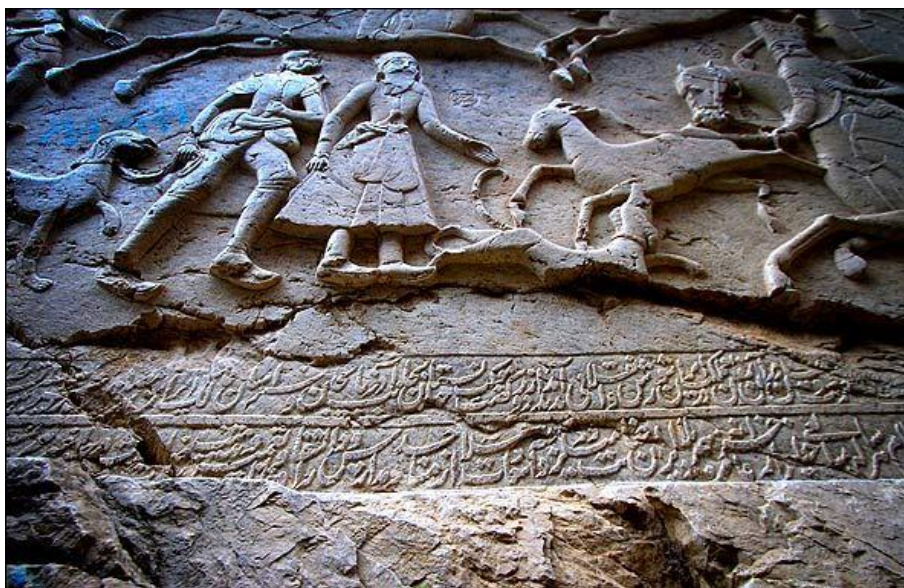

شکل ۷: کتیبه کاشی و سنگی نستعلیق، مجموعه سپهسالار (مطهری) (نگارنده)

در عین حال، استفاده از خط نستعلیق بر سنگ در عصر قاجار و دوران فتحعلیشاه، در جاهای دیگر نیز دیده می‌شود. مثلاً در ناحیه تنگ واشی نزدیک فیروزکوه در روستای «جلیزجند/گل‌یزگن» در فیروزکوه، کنار رودخانه «ساواشی» حجاری شده به سال ۱۲۳۳ ق (تقوی، ۱۳۹۳: ۱۶۴ و ملک شه‌میرزادی، ۱۳۹۳: ۲۱؛ شیبانی، ۱۳۸۴: ۱۰۴)^۱ (شکل ۸) و نقش فتحعلیشاه در چشمه علی شهر ری (تقوی، ۱۳۹۳: ۱۶۶) (شکل ۹). از نمونه‌های شاخص دیگر، کتیبه مسجد «رکن‌الملک» اصفهان و مربوط به اواخر قاجار است (صالحی کاخکی و همکاران، ۱۳۹۵: ۷۱).

هم‌چنین یک نمونه کتیبه دیگر با خط نستعلیق بر سنگ مشهور به «شکل‌شاه» در «تنگه بندبریده» جاده هراز که برای یادبود ساخت و بازسازی جاده هراز حجاری شده است. این نقش متعلق به عصر ناصرالدین شاه قاجار (حک. ۱۲۶۴ - ۱۳۱۴ ق) و در حقیقت، آخرین نقش برجسته و کتیبه صخره‌ای عصر قاجار است (تقوی، ۱۳۹۳: ۱۶۴) (شکل ۱۰). ویژگی مهم نقوش تنگ واشی و چشمه علی در آن است که همراه با کتیبه امامزاده محمدباقر رودک، تقریباً در یک منطقه نزدیک به هم ساخته شده‌اند. یعنی «تنگ واشی» در شمال شرق، «امامزاده محمدباقر رودک» در شمال، «چشمه علی» در جنوب (شکل ۱۱). در خصوص ویژگی‌های هنری کتیبه رودک، باید گفت که نسبت به کتیبه‌های تنگ واشی و چشمه علی، از ظرافت کمتری برخوردار است. شاید یکی از علت‌های آن، موضوع نقوش باشد که کتیبه‌ها برای آنها نگاشته شده است. در کتیبه رودک، کتیبه فقط با دورگیری‌های ساده مزین شده است و بر خلاف نمونه‌های دیگر، از سادگی بیشتری برخوردار است (شکل ۴ - ۶).

^۱ در بخشی از کتیبه و نقوش تنگ واشی که به معرفی برخی افراد صحنه می‌پردازد، نقش و نام فردی به نام «سردار اسمعیل خان» دیده می‌شود که پدر پدربزرگ مادری مرحوم دکتر صادق ملک شه‌میرزادی، استاد فقیه باستان‌شناسی است (برای توضیحات مبسوط نک ملک شه‌میرزادی، ۱۳۹۳: ۲۰ - ۲۱). نام این فرد «سردار اسمعیل خان نواب» نیز ذکر شده است (شیبانی، ۱۳۸۴: ۱۰۴). البته در منبع مذکور، تاریخ ۱۲۳۳ قمری به زمان «محمدشاه قاجار» نسبت داده شده است که صحیح نیست. تاریخ مذکور، در صورت صحت، مربوط به زمان سلطنت «فتحعلیشاه قاجار» (۱۲۱۲ - ۱۲۵۰ ق) است (نک همانجا).

شکل ۸ الف: بخشی از نقش برجسته و کتیبه نستعلیق تنگه واشی فیروزه کوه (danakhabar.com).

شکل ۸ ب: قسمتی از نقش برجسته و کتیبه تنگ واشی. شکل: سردار اسمعیل خان و نام او (ملک شه میرزادی، ۱۳۹۳: ۲۱)

شکل ۹ الف: کتیبه نستعلیق و نگاره فتح‌علیشاه قاجار، شهر ری: چشمه علی (Wikipedia)

شکل ۹ ب: کتیبه نستعلیق سمت راست پادشاه، هم‌چنین کتیبه کوچک جلو صورت پادشاه، چشمه علی (Wikipedia)

شکل ۱۰: نقش برجسته تنگ بندبریده، شکل‌شاه: ناصرالدین شاه در مرکز و کتیبه نستعلیق در اطراف نقش (Wikipedia)

اشخاص، مقامات و عناوین

مذهبی (صاحب مدفن): شاعر آرامگاه را «مدفن محمد باقر» معرفی می‌کند و سپس نسب او را صریحاً این‌گونه اعلام می‌کند: «از نتیجه محمود احمد» که منظور از پیامبر اسلام (ص) است و به دنبال آن اشاره می‌کند: «از سلاله مسعود جعفر» (از نسل امام جعفر صادق (ع)) است. در بیت دیگر نیز او را «زاده موسی بن جعفر (ع)» می‌نامد که انتساب به نسل امام موسی کاظم (ع) را تأکید می‌کند (جدول ۲).

سیاسی (پادشاه): چندین بیت در مدح فتحعلی‌شاه آورده است و او را حامی عمران، مقیم و «دربان آستان»، «سد سکندر» خوانده است که طی بیش از سی سال از آن پاسداری نموده است؛ عدالت، تثبیت شعائر، و کارکرد نظامی - دینی شاه در این ابیات برجسته شده است.

هنری (مهندس): در شعر به به عنوان «مهندس» اشاره شده است. عنوان «مهندس» صفتی برای «غلمان» آمده^۳ که شاعر با تشبیهی بلیغ، مهندسان این کتیبه و بنا را «غلمان»‌های بهشتی دانسته که بنا و کتیبه را از روی رضوان (بهشت) شکل کرده‌اند.

استفاده از واژه «مهندس» در طول تاریخ، هم در متون و هم در ابنیه مسبوق به سابقه است. به عنوان مثال، در «تاریخ بیهقی» در ذکر وقایع ۴۲۷ق از فردی به نام «عبدالملک نقاش مهندس» نام برده شده است (بیهقی، ۱۳۷۴/۲: ۷۲۱ و ۷۲۲). در خصوص استفاده از عنوان «مهندس» بر ابنیه و ساختمانها، از اولین نمونه‌ها می‌توان از آرسن (مجموعه) بایزید بسطامی در بسطام شاهرود یاد کرد. آنجا که بر کتیبه‌های مجموعه چندین بار عنوان «مهندس» آمده است که تاریخ آنها ۶۹۹ و ۷۰۰ قمری به بعد است. یعنی از اواخر قرن هفتم و در عصر ایلخانی و حکومت «غازان محمود» (حک. ۶۹۴-۷۰۳ق) و «ولجایتو محمد خدابنده» (حک. ۷۱۳-۷۱۶ق). این سنت ادامه یافت تا در عصر قاجار و بر کتیبه «امامزاده محمدباقر رودک» همین عنوان «مهندس» تکرار شد (نک شکل ۶).

کارکرد

نقوش تنگ واشی و چشمه علی، مانند یک عنصر تبلیغاتی و برای نشان دادن عظمت و اقتدار پادشاه وقت حجاری شده‌اند. چیزی که در عناصر مختلف نقوش، علی‌الخصوص شکل پادشاه که بزرگتر از بقیه و نشسته بر تخت همراه با فرزندان (در چشمه‌علی) (همان) یا در حال شکار همراه با عباس میرزا ولیعهد و دیگر سرداران (در تنگ واشی) نقش شده، دیده می‌شود (شیبانی، ۱۳۸۴: ۱۶۵-۱۶۷).

کتیبه مذکور، بر خلاف دو کتیبه مشهور دیگر فتحعلیشاه، فاقد نقش برجسته است و خود کتیبه در حقیقت بازگو کننده تمامی مقاصد سازنده یا سازندگان است. در آثار دیگر، علاوه بر کتیبه، نقوش برجسته تأثیر چشمگیری دارند. مثلاً بخشی از کتیبه تنگ واشی که در کنار افراد موجود در نقش برجسته آمده، شرح احوالات فتحعلیشاه و وقایع دوران پادشاهی وی همراه با اشعار و آیاتی از قرآن است (میردانش، ۱۳۵۳: ۲). هم‌چنین نقش چشمه علی که یک نقش خانوادگی است و دو کتیبه دارد. یکی شامل قصیده و ترکیب‌بند از عندهلیب است و کتیبه اصلی است و در سال ۱۲۴۷ق/ ۱۸۳۱م نوشته شده است (Luft, 2001: 33). کتیبه دوم نیز به تاریخ ۱۲۴۸ق/ ۱۸۳۲م است که شامل اشعاری از میرزا متقی علی آبادی متخلص به «صاحب دیوان» است.

^۳ جوانان خوب‌روی بهشتی را گویند. نوجوانان زیبایی که در خدمت بهشتیان هستند (ویکی شیعه).

حافظ می‌گوید: فردا اگر نه روضه رضوان به ما دهند ..... غلمان ز روضه، حور ز جنت به در کشیم (گنجور حافظ، غزل ۳۷۶).

سعدی نیز می‌گوید: ور چنین حور در بهشت آید ..... همه خادم شوند غلمانش (گنجور سعدی، غزل ۳۳۰)

سنایی آورده است: بگذر از نفس بهیمی تا نباید تنت را ..... طمع نقل و مرغ و خمر و حور و غلمان داشتن (گنجور سنایی، قصیده ۱۴۴)

فتحعلیشاه قاجار از سال ۱۲۱۲ تا ۱۲۵۰ قمری بر ایران سلطنت کرد (زرین‌کوب، ۱۳۹۱: ۷۷۹، ۷۹۳ و ۷۹۹). یعنی کتیبه «امامزاده محمدباقر رودک» در سالهای آخر حکومت فتحعلیشاه قاجار نگاشته و نصب شده است. این مبالغه در مدح پادشاه و اینکه در عهد او «دوحه اسلام» به شکوفایی گرایید و «سد سکندر»ی برای قوم «یاجوج و ماجوج» بوده است، وقایع نبرد با سپاه روس و شکست و انعقاد قراردادهای گلستان «شوال ۱۲۲۸ق» و ترکمانچای «شعبان ۱۲۴۳ق» را فریاد می‌آورد (همان، ۷۸۶ و ۷۸۹). چه آنکه در منابع تاریخی، قوم یاجوج و ماجوج را از مردمان شمال دانسته‌اند که ایرانیان برای جلوگیری از تهاجم اقوام مختلف وحشی در پشت کوههای قفقاز (قاف) دیوار و سدی در این ناحیه احداث کردند یعنی در طول کوههای قفقاز (صفوی، ۱۳۶۴: ۳۱۵ به بعد). این همانند سازی بین سد «اسکندر [ذوالقرنین] و فتحعلیشاه» و «یاجوج و ماجوج و سپاه روس» برای اعلام قدرت و اقتدار و مشروعیت پادشاه، علی‌رغم شکستهای پیشین است و تسکینی بر سرخوردگی این شکست‌ها.

جدول ۲: مضامین و موضوعات بکار رفته در کتیبه امامزاده محمدباقر رودک (علی‌بی، ۱۴۰۴)

مضامین کلی	مصادیق	کارکرد و توضیحات
مدح و ثنا	امامزاده محمدباقر حضرت محمد امام صادق امام کاظم فتحعلیشاه	ستایش شخصیت‌های مقدس شیعی و اسلامی؛ کاربرد در کتیبه‌ها، اشعار زیارتی، متون دینی
حدیث	هرکس به سعی خویش بسازد بهشت خویش (حدیث نبوی)	آموزه اخلاقی برگرفته از احادیث؛ تأکید بر تلاش فردی و مسئولیت معنوی
کیهانی	ستاره، اختر، آفتاب، ماه، چرخ	نمادهای آسمانی با کاربرد عرفانی، سلطنتی یا زیبایی‌شناختی در تزئینات و استعاره‌ها
اخلاقی	نیکوکاری	دعوت به فضیلت، احسان و رفتار پسندیده؛ کاربرد در متون اخلاقی و دینی
سیاسی	دربان آستان، شاه مظفر، سپهر آستان، سدسکندر	مفاهیم مرتبط با سلطنت، قدرت، دربار و نظم سیاسی؛ کاربرد در اشعار درباری و کتیبه‌های سلطنتی
عرفانی - رمزی	نخل طور، صریر	نمادهای سلوک، مکاشفه، تجلی و اسرار عرفانی؛ مناسب برای متون رمزی و اشعار عرفانی

ماده تاریخ ساخت بنا:

ماده تاریخ ساخت این کتیبه طبق متن صریح خود آن سال ۱۲۴۶ است. در بیت: «محمود گفت از پی سال بنای آن / اینجا مقام زاده موسی ابن جعفر است». بررسی و حساب حروف مصرع دوم که در مصرع اول به آن اشاره شده، این تاریخ یعنی ۱۲۴۶ قمری را نشان می‌دهد. ضمن آنکه در ابیات ابتدایی کتیبه، اشاره شده که «بیش از سی سال» از سلطنت فتحعلیشاه قاجار گذشته است: «فتحعلی شه آنکه سپهرش بر آستان / سی سال بیش رفت که دربان این در است». استفاده از ماده تاریخ برای اشاره به ساخت یک بنا یا اثر، در عصر قاجار ادامه یافت. مثلاً در جریان فوت میرزا حسین‌خان سپهسالار شعری سروده شد. میرزا محمدخان سپهسالار که پیش از حاج میرزا حسین‌خان این لقب

را داشت و از رجال شایسته زمان خویش و از خدمتگزاران برگزیده ناصرالدین شاه بود چون بدورد جهان گفت شاه در ماده تاریخ چنین سرود:

«سپهسالار صد حیف از جهان رفت» / ز دست خسرو صاحبقران رفت

یکی شمشیر سر تا پای گوهر / سپهسالار صد حیف از جهان رفت

پی تاریخ سالش گفت ناصر / نیاید باز چون تیر از کمان رفت

از مصرع‌های اول و آخر به حساب جمل ۱۲۹۸ حاصل می‌شود که تاریخ وفات سپهسالار است» (معیرالممالک، ۱۳۶۲: ۲۹ - ۳۶). نمونه دیگر در این زمینه، مسجد مشیرالملک شیراز است در عصر قاجار. در آنجا نیز به کتیبه‌ای به خط «نستعلیق» سفید بر زمینه لاجوردی اشاره می‌شود با این مضمون: «در فارس ابوالحسن مشیرالملک است / در بحر سیادت و سعادت فلک است / تاریخ بنای مسجدش گفت خرد / آبادی مسجد از مشیرالملک است». سال شروع ساختمان مسجد به حروف ابجد: سال ۱۲۶۵ ق می‌شود (شواکندی، ۱۳۹۹: ۹۸)؛ یعنی سال‌های آغازین حکومت ناصرالدین شاه قاجار.

نتیجه‌گیری

کتیبه متعلق به امامزاده محمدباقر در روستای رودک دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که در ادامه می‌توان آنها را این‌گونه دسته‌بندی کرد: الف) کتیبه مذکور متعلق به عصر فتحعلیشاه قاجار و با توجه به ماده تاریخ بکار رفته در آن، در سال ۱۲۴۶ قمری ساخته شده است. ب) خط کتیبه از نوع نستعلیق است. خطی که از دوران تیموریان در بناها دیده می‌شود. استفاده از این خط در عصر صفویه نیز ادامه و گسترش یافت. در عصر قاجار که کتیبه رودک نیز متعلق به این دوره است، از این خط جای‌های مختلف از جمله کاشی‌کاری (مانند مسجد مدرسه سپهسالار) و هم‌چنین در قاب‌های سنگی تزیینی استفاده شده است. ج) در عصر قاجار، در دوران سلطنت فتحعلیشاه، کتیبه‌ها و نقوش مختلفی بر سنگ دیده می‌شود. از نمونه نقوش و کتیبه‌های مهم این عصر، می‌توان به کتیبه و نقش «تنگ واشی» در نزدیکی شهرستان فیروزکوه به تاریخ ۱۲۳۳ق، و نقش و کتیبه «چشمه علی» به تواریخ ۱۲۴۷ و ۱۲۴۸ق در شهر ری اشاره کرد. کتیبه «امامزاده محمدباقر رودک» با ماده تاریخ ۱۲۴۶ق مابین این دو قرار می‌گیرد. د) نوع خط بکار رفته در کتیبه امامزاده محمدباقر، در مقایسه با نمونه‌های هم‌عصر، ظرافت کمتری دارد. میزان تزیینات آن نیز اندک است. ه) موضوع کتیبه: امامزاده رودک محدود است. البته دلیل اصلی آن را شاید بتوان به نوع کتیبه نسبت داد. چه آنکه کتیبه‌هایی که در تنگ واشی و چشمه علی بکار رفته، مستقیماً به پادشاه و درباریان اشاره می‌کند. کما اینکه نقوش شخص فتحعلیشاه با مرکزیت بیشتر در آنها حجاری شده است. کتیبه‌های این نقوش به معرفی درباریان و صحنه‌های درباری و شکار می‌پردازد و بسیار مفصل‌تر است. اما کتیبه رودک: اشاره به نیکوکاری و سرای باقی و موارد اخلاقی دارد. و) کتیبه امامزاده رودک، اشاره به صاحب مزار دارد که یکی از احفاد امام کاظم و ائمه می‌باشد. ضمن آنکه ضمن معرفی امامزاده، مدح شخص فتحعلیشاه قاجار است. تکرار اسم فتحعلیشاه قاجار به کرات، احتمالاً به دلیل شکست در جنگ‌های روس است که در اینجا تلاش شده تا به گونه‌ای غرور خدشه دار شده پادشاه و دیگر افراد بازاری شود و با نادیده گرفتن شکست‌های پیشین، گونه‌ای حس اقتدار و نصرت و پیروزی و همچنین حفظ و شکوفایی «دوحه اسلام» از صدقه سر پادشاه را یادآوری کند. توصیفاتی هم‌چون «سد سکندر در برابر یاجوج» یا «شاه مظفر» به همین دلیل است. ز) استفاده از عناوینی مانند «مهندس» که در کتیبه به کار رفته، سابقه‌ای طولانی دارد. از جمله در متون تاریخی، مثلاً «تاریخ بیهقی» در عصر غزنویان و هم‌چنین در بناها، به‌عنوان مثال: «ارسن بایزید بسطامی» متعلق به عصر ایلخانان که اولین نمونه استفاده از این واژه در کتیبه‌های

بناها است. ح) کتیبه این امامزاده، به شکل محلی است و مستقیماً به امامزاده مربوط و در نزدیک امامزاده نصب شده است. محل فعلی کتیبه در داخل امامزاده است. این وضعیت، بر خلاف کتیبه و نقوش تنگ واشی و چشمه‌علی است که در مکان‌هایی حجاری شده که با توجه به کارکردشان برای عموم مردم قابل دید باشد.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله حاصل پژوهش میدانی و کتابخانه‌ای نویسنده بوده و تمام کارهای مربوطه توسط وی صورت پذیرفته است.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد.

منابع

- اوکین، برنارد. (۱۳۸۶). معماری تیموری در خراسان. ترجمه علی آخشینی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی. ایران‌پور، امین و علی اصغر شیرازی. (۱۳۹۲). «ارتباط دست برتری با مبانی حرکتی در خط نستعلیق». در: فصلنامه نگره. ش ۲۸. صص ۱۵-۲۶.
- آزند، یعقوب. (۱۳۸۳). «خوشنویسی در قلمرو مکتب هرات: دوره پیشین با تأکید بر قلم نستعلیق». در کتاب ماه هنر. شش ۶۹ و ۷۰. صص ۲۴-۳۶.
- بلیلان اصل، و همکاران. (۱۳۹۰). «بررسی ویژگی‌های هندسی گره‌ها در تزئین‌های اسلامی از دیدگاه هندسه فراکتال». مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۶، ۹۶-۸۳.
- بهپور، باوند. (۱۳۸۴). «کتیبه‌نگاری در دوره قاجار (بررسی کتیبه‌های ۸ بنای دوره قاجاریه در شیراز و اصفهان)». هنرهای زیبا، شماره ۲۲، ۳۳. صص ۱۱۸-۱۲۵.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین. (۱۳۷۴). تاریخ بیهقی. تصحیح خلیل خطیب رهبر. جلد دوم از سه جلد. چاپ چهارم. تهران: مهتاب.
- پازوکی طرودی، ناصر. (۱۳۸۱). گزارش بررسی و شناسایی آثار تاریخی - فرهنگی حوزه فرمانداری شمیرانات. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- پازوکی طرودی، ناصر. (۱۳۸۲). آثار تاریخی شمیران: جغرافیای تاریخی و معرفی محوطه‌های باستانی و بناهای تاریخی و فرهنگی. تهران: میراث فرهنگی.
- تقوی، عابد. (۱۳۹۳). «جایگاه نقوش برجسته صخره‌ای عهد قاجار در بازیابی هویت ملی ایران». در: فصلنامه مطالعات ملی. ۶۰. سال پانزدهم. شماره ۴. صص ۱۶۱-۱۷۸.
- خسروی بیژان، فرهاد. (۱۳۹۸). شناسایی و معرفی خوشنویسان کتیبه‌های نستعلیق در بناهای دوره صفوی ایران». در: نگره. بهار ۱۳۹۸. شماره ۴۹. صص ۳۹-۵۳.
- دیهیم، گیتی. (۱۳۸۸). اطلس گویش‌شناختی قصران داخل، تهران: سروش و دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- رخشان، منوچهر، اکوان، محمد و شکری، محمد. (۱۴۰۲). «تحلیل نقوش و تزئینات کتیبه‌های دوره قاجار در نشانه‌شناسی از منظر رولان بارت با تأکید بر مسجد سپهسالار و عمارت مسعودیه». در: مطالعات هنر اسلامی. ۲۰ (۵۱). ۱۹۸-۲۱۳.
- ستوده، منوچهر. (۱۳۴۵). قلاع اسماعیلیه در رشته کوه‌های البرز. تهران: دانشگاه تهران.
- ستوده، منوچهر. (۱۳۷۱). جغرافیای تاریخی شمیران. ج اول. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

- شایسته‌فر، مهناز و میترا آزاد. (۱۳۸۳). «کتیبه‌های ابنیه دوران آل بویه با تأکید بر مضامین مذهبی». دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی. سال اول. شماره ۱. پاییز و زمستان. صص ۶۰-۴۳.
- شواکندی، مهدیه. و حسن هاشمی زرج‌آباد. (۱۳۹۹). بررسی تحلیلی مضمون کتیبه‌های دو بنای شاخص قاجاری در شهر شیراز (مسجد نصیرالملک و مسجد مشیرالملک). سال ششم. ش شانزدهم. بهار ۱۳۹۹. صص ۸۸-۱۰۶.
- شیبانی، زرین تارج. (۱۳۸۴). «سنگ نگاره ی کوه واشی (تداوم سنت نگارگری ایران)». در: اثر. شماره ۳۸ و ۳۹. پاییز ۱۳۸۴. صص ۱۰۰-۱۲۳.
- صالحی کاخکی، احمد و فرهاد خسروی بیژانم و ملیکا یزدانی (۱۳۹۵). «مطالعه فرمی و ساختاری کتیبه‌های نستعلیق در مساجد قاجاری اصفهان و مقایسه آن با نمونه‌های مشابه صفوی» در هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی. دوره ۲۱. شماره ۴. زمستان. صص ۶۵-۷۶.
- صفوی، حسن. (۱۳۶۴). اسکندر و ادبیات ایران و شخصیت مذهبی اسکندر. تهران: امیرکبیر.
- عابدین‌پور، وحید. و معصومه سمائی. (۱۳۸۹). «علل تحول خوشنویسی و پیوند آن با هویت ایرانی در دوره تیموری». در: فصلنامه تاریخ اسلام و ایران. ش ۸. صص ۵۵-۸۶.
- فضائی، حبیب‌الله. (۱۳۵۰). اطلس خط: تحقیق در خطوط اسلامی. اصفهان: انجمن آثار ملی اصفهان.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۹۲). درآمدی بر خوشنویسی ایرانی. تهران: فرهنگ معاصر.
- قمی، قاضی احمد. (۱۳۸۳). گلستان هنر. تصحیح احمد سهیلی خوانساری. ج دوم. تهران: منوچهری.
- کریمان، حسین. (۲۵۳۶/۱۳۵۶). قصران. جلد اول و دوم. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- معیرالممالک، دوستعلی‌خان. (۱۳۶۲). یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه. چاپ دوم. تهران: نشر تاریخ ایران.
- ملک شه‌میرزادی، صادق. (۱۳۹۳). آفتاب آمد دلیل آفتاب: مقالاتی در تمجید و تکریم خود. نشر مولف. بی‌جا: بی‌نا.
- مهبجور، فیروز، و میثم علیئی. (۱۳۹۰). «بررسی کتیبه‌های مسجد - مدرسه شهید مطهری (سپهسالار)». در: نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی. شماره ۴۸. زمستان. ۱۳۹۰. صص ۴۹-۵۸.
- میردانش، مهدی. (۱۳۵۳). گزارش وزارت فرهنگ و هنر از نقش برجسته تنگه واشی. تهران: مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی کشور.
- نیستانی، جواد و میثم علیئی. (۱۳۹۲). «بررسی کتیبه‌های صندوق‌های برخی از مقابر لواسانات و رودبارقصران» در: دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی. سال نهم. ش هجدهم. بهار. تابستان ۱۳۹۲. صص ۶۴-۴۷.

References

- Luft, J. P. (2001). "The Qajar Rock Reliefs", *Iranian Studies*, Vol. 34, No. 1/4, Qajar Art and Society, PP 31- 49.
- <https://bayanbox.ir/info/2273332938274787401/> نقشه برداری شهرستان شمیرانات. بازیابی ۱۰ مهر ۱۴۰۴
- <https://danakhabar.com/fa/news/> بازیابی ۱۱ مهر ۱۴۰۴
- <https://fa.wikipedia.org/wiki/> ویکی پدیا بازیابی ۱۱ مهر ۱۴۰۴

مرکز آمار ایران. بازیابی ۱۶ مهر ۱۴۰۴ <https://amar.org.ir/map-province/ost-teh-1402#articleImages15780>

مهر ۱۴۰۴

<https://ganjooor.net/saadi/divan/ghazals/sh330> گنجور. سعدی دیوان اشعار. بازیابی ۱۶ مهر ۱۴۰۴

<https://ganjooor.net/hafez/ghazal/sh375/> گنجور. سعدی. غزلیات. بازیابی ۱۶ مهر ۱۴۰۴

<https://ganjooor.net/sanaee/divans/ghaside-sanaee/sh144/> گنجور. سنایی. قصاید. بازیابی ۱۶ مهر ۱۴۰۴